

Şəhriyar İ. Əliyev
Vəkillər Kollegiyasının üzvü,
BDU-nun Beynəlxalq Ümumi Hüquq
kafedrasının dosenti,
hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN VƏKİLLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycanda vəkillik və ya nümayəndəlik institutunun formalaşması və inkişafı özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Qədim mənbələrdə Azərbaycanda hüququn müxtəlif sahələri, o

cümlədən məhkəmə prosesi və mühakimə icraatı ilə bağlı məsələlər təsbit olunmuşdur. Avesta qanunlarında qədim vəkillik institutu özünəməxsus şəkildə əks etdirilmişdir. Burada müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaq zərduştiliyin ən yüksək əxlaqi prinsipi hesab edilirdi. Avesta qanunlarında bu və ya digər tərəfin müdafiəsini xüsusi şəxslər həyata keçirir, şikayət verildikdən sonra müdafiəçi-nümayəndə məhkəməyə çağırılırdı. Bəzən müdafiəçi müqəssirin təqsirini əsaslı hesab etdikdə, məhkəməyə gəlsə də, işi aparmaqdan imtina edirdi (1).

Bundan əlavə, qədim Azərbaycanda məhkəmə prosesi açıq çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Hökm çıxarmaq üçün bir sıra məsələlərin (müttəhimin günahı, günahın forması (cinayətin qəsdən və ya affekt vəziyyətində törədilməsi), müttəhimin ictimai və dini mənsubiyyəti və s.) aydınlaşdırılması zəruri idi (2).

Eranın əvvəllərində (I-VI əsrlər) Albaniyada hökmdar ölkənin qanunverici və baş hakimi idi, o, dünyəvi və dini hakimiyyətin məşvərətçi və qanunverici orqanı olan məclisə - məhkəməyə başçılıq edirdi. Hökmdarın sərhədsiz hakimiyyəti mövcud olduğu üçün məhkəmədə hüquq müdafiəsi həyata keçirilmirdi (3). Lakin erkən sasanı dövründə (III əsr) məhkəmə kilsə işlərini idarə edən mobedlər və radların ikili təbəçiliyində olması və Sasani "Qanunnaməsinə" görə mobbedin "yoxsulların mənafeələrinin müdafiəçisi" adlandırılması hesab edirəm ki, həmin dövrdə ittihamla yanaşı müdafiə mövqeyinin də mövcud olmasını barədə qənaətə gəlmək olar.

Azərbaycanda Sasanilərin hökmdarlığı dövründə müxtəlif xarakterli hüquq mənbələri mövcud olmuşdur. Avesta ilə yanaşı VI əsrə aid edilən və əndərz janrında yazılan "Tənsar məktubu" (*həmin mənbə VIII əsrdə İbn əl-Mükəffə tərəfindən ərəb dilinə tərcümə olunmuş, lakin nə ərəbcə, nə də orta fars orijinalında saxlanılmamışdır*), həmçinin 620-ci ildə tərtib olunan və bəzi hallarda Sasani Qanunnaməsi adlandırılan "Matikan"ı göstərmək olar ki, qeyd olunan mənbələrin hər birində mühakimə icraatı və məhkəmə prosesi ilə bağlı müxtəlif normalar təsbit olunmuşdur.

Bunlardan başqa, Albaniya ərazisində ən mühüm yazılı hüquq mənbələrindən biri də Aquen (Aluen) kanonları idi ki, bu da müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətlərinin əks etdirildiyi erkən orta əsrlər Albaniyanın yeganə qorunub saxlanmış hüquqi-tarixi sənədidir. Sözügedən yazılı hüquqi abidə Aquen adlanan yerdə - V əsrdə Alban padşahı III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aquen məclisinin kanonik qərarlarından, yəni kilsə qaydalarından ibarətdir. Aquen məclisi 13 Mareri günündə, miladi tarixlə 487/488-ci ilin yanvar ayının 26-da keçirilmişdir. Aquen kanonlarının məzmunundan bəlli olur ki, mühakimə icraatı açıq şəkildə və çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, "Matikan"da isə məhkəmə icraatı ilə bağlı müəyyən məsələlər, o cümlədən məhkəmə prosesinin hazırlanması və gedişatı, prosessual hüquq qabiliyyəti və nümayəndəlik, apellyasiya vermə qaydaları və s. normalar öz təsbitini tapmışdır (4).

VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda dövlət və hüququn tarixinin müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirsək görürük ki, bu dövrdə vəkilliyin mövcud olmaması əsas hallardan biridir. Belə ki, ümumiyyətlə, İslamın ilkin dövrlərinin məhkəmə istintaqının səciyyəvi cəhəti vəkillərin olmaması idi. Çünki qazı şikayətçi ilə müttəhimin şəxsən gəlməsini bilavasitə tələb edirdi. Şəriət məhkəməsində "iddiaçı" və "müttəhim" kateqoriyaları eyni terminlə - "müddəi" sözü (zərər çəkən şəxs) ilə ifadə edilir. İş araşdırılıb qurtardıqdan və hökm çıxarıldıqdan sonra şəxs müqəssir adlandırılırdı (5). Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə baxışının vəkilsiz - müdafiəçi olmadan aparılmasına baxmayaraq, tərəflər prosesdə onların adından çıxış etməyi başqa bir şəxsə də həvalə edə bilərdilər. Bununla belə, tərəflərin özlərinin də iştirakı məcburi hesab olunurdu. Tədricən şəriət mühakimə icraatında vəkillik təsisatının meydana gəlməsi İslam hüquq təcrübəsinin inkişaf etməsinin və təkmilləşməsinin nəticəsi idi (6).

Atabəylər dövlətində dünyəvi hakim funksiyasının ət-Tuğrayi nəslindən olan rəislər tərəfindən həyata keçirilməsinə baxmayaraq, şəriətə görə onlar dini hakimlər (yəni, qazı) və imamlarla razılaşırdılar (7) ki, bu da qərarların qəbul edilməsinə ciddi təsir edirdi.

Tarixşünaslıq sahəsində aparılan elmi araşdırmalarda XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Hülakilər və Cəlairilər dövründə məhkəmə sistemi əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur (8). Ümumiyyətlə, təhlil olunan dövrdə Azərbaycanda bir sıra məhkəmələr (yarğu məhkəmələri, şəriət məhkəmələri) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin məhkəmələrdə vəkillərin iştirakına gəldikdə isə bu özünü aydın şəkildə büruzə vermişdir. Nümunə qismində şəriət məhkəmələrini göstərmək olar. Şəriət məhkəmələrinin fəaliyyəti İslam dininin ehkamlarına və müddəalarına əsaslanmaqla yanaşı, həm də burada yerli əhaliyə aid mühakimə işləri şəriət normaları əsasında həll olunurdu. Şəriət məhkəmələrində, iddiaçı tərəfindən şikayət verildiyi təqdirdə, mühakimələr başlayır, cavabdeh tərəf çağırılır və qazı öz hökmünü verirdi. Bu, ilk növbədə, yoxsul və aşağı təbəqələrə aid insanların mühakiməsi zamanı baş verirdi. Dövlət əhəmiyyətli və yüksək sinfə məxsus mübahisəli məsələlərdə isə daha ciddi araşdırmalara və dəqiqləşdirmələrə əməl olunurdu. Belə hallarda məhkəmə prosesi: şikayət ərizəsinin verilməsi (cinayət işinin qaldırılması); cavabdeh tərəfin çağırılması; tərəflərin məhkəmədə dindirilməsi və üzləşdirilməsi (ibtidai istintaqın aparılması, tərəflərdən sübutların tələb olunması; and içdirmə); qazı (məhkəmə) tərəfindən hökmün verilməsi mərhələlər ilə yanaşı vəkil və ya nümayəndələrin çağırılması da həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə vəkillik müstəqil qurum kimi fəaliyyət göstərmirdi. Onlar xüsusi şəxslər olmaqla əsasən qazilərin sərəncamında idilər və məhkəmə prosesinə onların sərəncamlarına müvafiq olaraq qoşulurdular. Bəzən iddiaçı tərəfin də vəkil tutmasına ehtiyac duyulurdu. Müvafiq hal ali təbəqəyə xas olan mühüm məsələlərin istintaqı üçün səciyyəvi idi. Çox hallarda yüksək silkdən olan əyanlar məhkəməyə öz nümayəndələrini göndərirdilər.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda şəriət məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilən prosesin bir hissəsini də məhz tərəflərin və onların vəkillərinin (və ya nümayəndələrinin) dindirilməsi və üzləşdirilməsi tutur.

Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşündən (XIII əsr) sonra dövlət qurumları ölkənin idarə sistemində müəyyən təsir göstərdi. Azərbaycanda iki ənənəvi dövlət quruluşunun – oturaq əhaliyə və köçərilərə məxsus idarə sistemlərinin bir-birilə çulğaşması nəticəsində daha təkmil, öz dövrü üçün mütərəqqi olan vahid idarə sistemi yarandı. Dövlətin məhkəmə sistemi müxtəlif hissələrə - dövlət və dini məhkəmələrə ayrılmışdı. Dövlət məhkəmələri Çingiz xanın yasına (qanunlarına), dini məhkəmələr şəriət qanunlarına əsasən fəaliyyət göstərirdi. Şəriət məhkəmələrinin işinə dövlət məhkəmələrinin müdaxiləsi qanun ilə qadağan olunmuşdu (9).

Səfəvilər dövlətində keçirilən məhkəmə proseslərində vəkillik institutundan istifadə olunurdu. Belə ki, vəkillər qanunvericiliyi bilən, müsəlman hüququnun əsaslarına bələd olan hüquqşünaslar içərisindən seçilirdilər. Səfəvilər dövründə vəkillik bir peşə olaraq hüquqşünasların məşğul olduqları fəaliyyət sahəsi idi. Lakin istər şəri, istərsə də ürfi məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlara təsir göstərmək, onları yüngülləşdirmək və s. məsələlərdə vəkillərin elə bir rolu yox idi. Onlar,

həmçinin, qərarların qəbuluna müdaxilə də edə bilmirdilər (10). Bununla yanaşı, Səfəvilər dövlətində xüsusi "vəkil" vəzifəsi də mövcud olmuşdur. Vəkil istər dünyəvi, istərsə də dini işlərdə şahın tamhüquqlu müavini olmaqla, şahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Bəzi hallarda vəkil həm də əmir-əl-üməra ("əmirilər əmiri") vəzifəsini daşıya bilərdi (11). Bununla belə, Səfəvilər dövlətində məhkəmə proseslərində iştirak edən vəkillə şahın müavini sayılan "vəkil" vəzifəsini qarışdırmaq olmaz. Çünki bunlar tamamilə fərqli funksiyalar malik olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, 19-cu əsrdə Azərbaycan iki qonşu dövlət İran və Rusiya arasında bölünmüşdür. Bizim yaşadığımız Şimali Azərbaycan Rusiya dövlətinin müstəmləkəsi altında qalmış, ona görə də Rusiya dövlətinin qanunları Azərbaycan ərazisində qüvvədə olmuşdur (12). 1864-cü il 20 noyabr tarixində çar Rusiyasında ilk dəfə keçirilən məhkəmə islahatlarından sonra Azərbaycanda dairə məhkəmələri cinayət işlərinə andlı iclasçıların iştirakı olmadan baxırdılar. Məhkəmə iclası 3 hakim, prokuror və ya onun müavini, katib və ya onun köməkçisi, andlı tərcüməçi, habelə iştirakı məcburi hesab olunan müdafiəçinin iştirakı ilə keçirilirdi. Həmin dövrün qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müdafiəçi olmadan məhkəmə iclasının keçirilməsi qanunvericiliklə qəti yolverilməz hesab olunurdu. Andlı müvəkillər, yəni vəkillər Tiflis Məhkəmə Palatasının əhatə dairəsində qeydiyyatda götürülürdülər. Eyni zamanda, onlardan hər biri öz istəyi ilə məhkəmə palatasının ərazi aidiyyətində olan istənilən dairə məhkəməsini seçirdilər və həmin dairəyə də təhkim olunurdular.

Həmin Nizamnaməyə görə vəkillik iki kateqoriyaya bölünürdü: ali kateqoriyalı vəkillərə andlı müvəkillər deyirdilər, onları yerli özünüidarə orqanları olan Şura seçirdi. Bu orqan həm də yeni vəkillərin qəbulu və ayrı-ayrı vəkillərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. "Andlı müvəkillər" ancaq ali hüquq təhsilli, ixtisas üzrə 5 il stajı olan, yaşı 25-dən az olmayan, məhkum olunmamış şəxslər ola bilərdi. Vəkilliyin ikinci – aşağı kateqoriyasını şəxsi müvəkillər təşkil edirdi. Onlar az əhəmiyyətli işlərlə məşğul olurdular və ancaq nəzdində qeydiyyatda olduqları məhkəmələrdə çıxış edə bilərdilər. Şəxsi müvəkkil rütbəsini ali hüquq təhsili olmayan, lakin müəyyən məhkəmədə uyğun imtahan verən şəxslər də ola bilərdilər (13).

1864-cü il islahatından sonra vəkillik institutunun tətbiq olunmasına baxmayaraq, bu Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda heç də normal qarşılanmadı. Çünki müvafiq regionda vəkillərə həm də ehtiramla yanaşılmırdı. Məhkəmələrdə bəzən vəkil funksiyasını sədrin dəvət etdiyi müdafiəçi öz üzrəinə götürürdü. Bu isə vəkil üçün namizədlərin mövcud olmamasında idi. Məhkəmələr, əksər hallarda, müttəhimlərin müdafiəsini dairə məhkəməri nəzdindəki andlı tərcüməçilərə tapşırırdılar. Belə hallarda onlar hətta müdafiəçiləri dinləmirdilər. Andlı müvəkillər öz həmkarlarının vəzifələrinin icrasına nəzarət üçün öz aralarında şura seçmək hüququndan məhrum idilər (14).

XX əsrin ilk onilliklərinə, yəni, 1917-ci ilin ortalarına qədər Azərbaycanda prosessual qanunvericilik, əsasən, əvvəlki dövrdə qəbul edilmiş aktları, xüsusilə 1864-cü il Məhkəmə nizamnamələrini əhatə edirdi.

Azərbaycanda vəkillik institutunun formalaşması və inkişafında XX əsr xüsusi mərhələ kimi nəzərdən keçirilməlidir. Çünki qeyd olunan tarixi dövrdə vəkillik fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və vəkilin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi müxtəlif normativ-hüquqi sənədlər və ya qanunvericilik aktları ilə həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, insan və vətəndaşların müdafiə hüququnun və ya hüquqi yardım almaq hüququnun təmin olunması dövlətin əsas qanunu sayılan konstitusiyalarda da öz əksini tapmışdır.

1918-ci ilin may ayının 28-də Tiflisdə qəbul və elan edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsində vətəndaşların hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı hər hansı norma təsbit olunmamışdır. Yalnız Bəyannamənin 4-cü bəndinə əsasən, milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq, müvafiq dövlətin sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşların siyasi hüquqlarının və vətəndaşlıq hüququnun təmin edildiyi bildirilir (15). Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xüsusi vəkillik institutu mövcud olmasa da vəkillik funksiyalarını ayrı-ayrı hüquqşünaslar və dövlət təşkilatları yerinə yetirirdi (16).

Bakı Sovetinin hakimiyyəti dövründə isə Bakı ərazisində məhkəmə və istintaq orqanlarının təşkili və fəaliyyəti 31 yanvar 1918-ci il tarixli “İnqilabi tribunal haqqında” Əsasnamə, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin 29 may 1918-ci il tarixli “Məhkəmə haqqında” və 6 iyun 1918-ci il tarixli “Xalq məhkəməsi haqqında” dekretləri, 30 iyun 1918-ci il tarixli “Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin əmək komissarlığı yanında müvəqqəti məhkəmələr haqqında” Əsasnamə və digər normativ aktlarla tənzimlənirdi.

“Məhkəmə haqqında” Dekretdə ittiham və müdafiə tərəfi ilə bağlı bir sıra məsələlər tənzimlənirdi. Belə ki, həmin sənədə uyğun olaraq, Bakı Sovetinin yanında ictimai ittiham və ictimai müdafiə formasında xüsusi kollegiyalar yaradılırdı. Həmin kollegiyalarda Bakı Soveti tərəfindən seçilən və ya çağırılan şəxslər iştirak edirdilər ki, onlar da haqq müqabilində məhkəmələrə nümayəndə kimi çıxırdılar (17).

1920-ci ilin aprel ayının 28-də Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratmasından sonra hər bir sahədə olduğu kimi, mühakimə icraatı, habelə vəkillik institutunun inkişafı ilə bağlı müəyyən tədbirlər (qanunvericilik, inzibati və s.) görülməyə başlamışdır. Belə ki, “Xalq məhkəmələri haqqında” 12 may 1920-ci il tarixli Dekret və “Azərbaycan SSR-nin Ali İnqilab Tribunalı haqqında” 20 may 1920-ci il tarixli Əsasnamə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra cinayət prosesi sahəsində qəbul olunmuş ilk qanunvericilik aktları sayılır. Qeyd olunan sənədlərdə normal və demokratik müddəaların təsbit olunmasına baxmayaraq, reallıq heç də rəsmi sənədlərlə uyğunluq təşkil etməmişdir. Həmin dövrdə cinayət mühakimə icraatında nəinki vəkillik və ya nümayəndəlik institutlarından istifadə olunmur, əksinə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi sayılan məhkəmələr partiya və despotik dövlət aparatından tam asılı vəziyyətdə idi.

“Xalq məhkəmələri haqqında” Dekretin 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, ittiham olunan şəxsin ibtidai istintaq zamanı müdafiəçisinin xidmətlərindən istifadə etməsi hüququ ehtiva edilmişdir. Lakin həqiqətin müəyyən olunması naminə zəruri hallarda istintaq komissiyasının qərarı ilə prosesin istənilən mərhələsində müdafiəçisinin iştirakının məhdudlaşdırılmasına yol verilir.

Eyni zamanda, Dekretin 42-ci maddəsində təsbit olunmuş çəkişmə prinsipinə əsasən, məhkəmə baxışının istənilən mərhələsində müdafiəçisinin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, 6 xalq iclasçısının və ya ittihamçının iştirakı ilə baxılan işlərdə müdafiəçisinin iştirakı məcburi sayılırdı.

Bundan başqa, Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin 13 may 1920-ci il tarixli “Burjua divanxanalarının (məhkəmə idarələrinin) ləğv olunması və xalq məhkəmələrinin yaradılması haqqında” Qərarı və “Münsiflər məhkəməsi haqqında” 12 iyul 1920-ci il Dekreti də müəyyən dəyişikliklərin həyata keçirilməsində əsas hüquqi baza rolunu oynamışdır. Həmçinin mülki-prosessual qanunvericilikdə çəkişmə prinsipi ilə yanaşı, nümayəndəlik institutunun hüquqi tənzimlənməsinə yer verilmişdir. Belə ki, məhkəmələrə kömək göstərilməsi və tərəflərin maraqlarına dair halların tam şəkildə aşkar olunması məqsədilə, qəza və quberniyaların fəhlə və kəndli deputatları şurasının icraiyyə komitələrinin yanında müdafiəçilər kollegiyaları yaradılmışdır ki, bunlar da vəzifəli şəxslər sayılır və dövlətdən məvacib alırdılar.

Bundan əlavə, Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komitəsi Kollegiyasının 23 may 1920-ci il Qərarı ilə Xalq Məhkəmələri Şurası yanında 36 nəfərdən ibarət Müdafiəçilər Kollegiyası yaradılmışdır. Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komitəsinin Kollegiyasının 28 iyun 1920-ci il tarixli qərarına müvafiq olaraq, əhaliyə göstərilən hüquqi yardımın ödənişli olması ilə bağlı müddəa təsbit olunmuşdur. Lakin əhalinin aztəminatlı hissəsi həmin ödənişdən azad olunmuşdur.

Bundan əlavə, respublikanın məhkəmə orqanları sistemində müəyyən dəyişiklikləri özündə nəzərdə tutan “Azərbaycan SSR-nin məhkəmə quruluşu haqqında” 9 dekabr 1922-ci il tarixli Əsasnaməyə 1923-cü ilin noyabr ayının 17-də “Müdafiəçilər kollegiyası” adlı xüsusi fəsil əlavə olunmuşdur. Əsasnamənin 39-cu maddəsinə əsasən, dairə xalq məhkəmələri yanında müdafiəçilər kollegiyalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Kollegiyaya qəbul müdafiəçilərin ümumi yığıncağında 5 nəfər tərkibdə seçilən Kollegiyalar Şurası tərəfindən həyata keçirilirdi (18).

Azərbaycan SSR-nin 1921 və 1927-ci il Konstitusiyalarında müttəhimin müdafiə hüququ, habelə vətəndaşların hüquqi yardım almaq hüququnun təsbit olunmamasına baxmayaraq, 1937-ci il Konstitusiyasından başlayaraq bu subyektiv imkanın təsbit olunması tendensiyasına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1937-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasının 118-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan SSR-nin bütün məhkəmələrində müttəhimin müdafiə hüququnun təmin olunması və qanunda istisna nəzərdə tutulmadığı təqdirdə, işlərə açıq baxılması ehtiva olunmuşdur (19). Bu isə müdafiə hüququnun təmin olunmasına dair ilk konstitusion norma kimi qiymətləndirilməlidir. 16 avqust 1939-cu il tarixli “SSRİ Vəkillik haqqında Əsasnamə”sinə uyğun olaraq, hüquq təhsilinə malik olan şəxslər və ya hakim, prokuror, müstəntiq və hüquq məsləhətçisi vəzifəsində ən azı 3 illik stajı olan şəxslər vəkilliyə qəbul edilə bilərdilər.

Sonrakı illərdə isə müttəfiq respublikalarda da vəkillik fəaliyyəti haqqında ayrıca normativ-hüquqi aktın qəbulu geniş vüsət almağa başlamışdır. Məsələn, Azərbaycanda “Məhkəmə quruluşu haqqında” Qanunvericiliyin Əsasları qəbul edilənədək Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 15 yanvar 1957-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Vəkillik haqqında” Əsasnamə qüvvədə olmuşdur. Həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq, Vəkillər Kollegiyasının təşkili və onun fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirmişdir. Vəkillər Kollegiyasının orqanları isə Kollegiyanın Ümumi yığıncağı, Şura, Rəyasət heyəti və Təftiş Komissiyası idi.

“Məhkəmə quruluşu haqqında” Qanunvericiliyin Əsasları qəbul olunduqdan sonra Vəkillər Kollegiyası Azərbaycan SSR Ali Sovetinin təsdiq etdiyi 8 dekabr 1960-cı il tarixli “Azərbaycan SSR Vəkillər Kollegiyası haqqında” Əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Onun fəaliyyətin rəhbərliyi isə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həyata keçirmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 20 oktyabr 1965-ci il tarixdə təsdiq etdiyi “Azərbaycan SSR Vəkillər Kollegiyası haqqında” yeni Əsasnamədə isə vəkilliyin vəzifələri, onun işinin forma və metodları öz əksini tapmışdır. Vəkillər Kollegiyası öz fəaliyyətini yenidən Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi və nəzarəti ilə həyata keçirmişdir.

1978-ci Konstitusiyasında müttəhimlərin müdafiə hüququnun təmin olunması (maddə 170) və onların hüquqi yardım alması üçün vəkillər kollegiyasının fəaliyyət göstərməsinə (maddə 173) dair normalar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, Konstitusiyanın 173-cü maddəsinə uyğun olaraq, vətəndaşlara pulsuz hüquqi yardım göstərilməsinin mümkünlüyü öz əksini tapmışdır (20).

Azərbaycan SSR-nin 13 noyabr 1980-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan SSR vəkilliyi haqqında” Əsasnamə 9 fəsil və 30 maddədən ibarət olmaqla, həmin dövr üçün vəkillik fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin sahəvi normativ bazası hesab olunurdu. Lakin Əsasnamə vəkillik fəaliyyətini konkret olaraq hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirən müstəqil təsisat kimi deyil, əksinə, partiya və dövlət aparatının tərkib hissəsi olaraq nəzərdən keçirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən bir müddət sonra da vəkillik fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər Sovet hüquq normaları və Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyası vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

1995-ci ilin noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsi- referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş normaların 1/3-i məhz insan hüquqlarına dair müddəalardır. Həmin müddəalardan biri kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin konstitusiyasında müdafiəçinin köməyindən istifadə olunmasının müstəsna subyektiv imkan olması daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Hətta dediklərimizin bariz nümunəsi olaraq Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin III hissəsində təsbit olunmuş hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun mövcudluğuna dair norma göstərmək olar. Yeni konstitusiyada ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, eləcə də vətəndaşların müdafiə hüququnun təminatına xüsusi önəm vermişdir.

Məhz bunun bariz nümunəsidir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsində məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində, xüsusilə cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin yerinə yetirilməsində vacib elementlərindən biri kimi ittiham və müdafiə tərəflərinin iştirakı imperativ norma olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, sözügedən normaya uyğun olaraq, cinayət məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu və müdafiə tərəfi iştirak edir.

Bundan əlavə, Konstitusiyanın 127-ci maddəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və şərtləri qismində vətəndaşların müdafiə hüququnun təmin olunması və prosesdə vəkilin iştirakına yönəlmiş müddəalar təsbit olunmuşdur ki, bunlar da qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilməməsi; məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi; məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə hüququnun təmin olunması müddəalarıdır.

28 dekabr 1999-cu il tarixli "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu isə 26 maddə və keçid müddəalardan ibarət olmaqla, müvafiq institutla bağlı bir sıra normaları özündə ehtiva edir. Belə ki, Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, vəkillik hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisat qismində nəzərdən keçirilir. Qanunvericilik aktında vəkillik fəaliyyətinin prinsipləri (qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq, konfidensiallıq) və əsasları öz hüquqi təsbitini tapmışdır. Belə ki, Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, vəkilliyin əsasları qismində aşağıdakı müddəalar çıxış edir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına əməl edilməsi; vəkillərin və onların birliyinin peşəkar fəaliyyətinə prokurorluq, məhkəmə, digər dövlət orqanları, ictimai birliklər, hər hansı müəssisə, idarə, təşkilat və vəzifəli şəxs tərəfindən müdaxiləyə, təzyiqaə yol verilməməsi; vəkillərin hüquqlarının bərabərliyi; özünüidarəetmə, vəkillər və vəkillik fəaliyyətinə dair məsələlər üzrə müstəqil qərar qəbul edilməsi.

Bundan əlavə, əsas vəzifəsi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsi və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarət olan vəkilin iştirakının məcburi olduğu halların dairəsi də qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Belə ki, Qanunun 4.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, vəkillik fəaliyyətinin müstəsna dairəsinə aid edilən aşağıdakı məsələlər göstərilmişdir: cinayət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi; mülki işlər üzrə kassasiya (əlavə kassasiya) şikayəti və ya məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması haqqında ərizə vermiş şəxsin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsində təmsil edilməsi; hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayət vermiş şəxsin ərizəsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsində təmsil edilməsi.

Qanunun 8-ci maddəsinə uyğun olaraq, müəyyən tələblərə və şərtlərə cavab verən şəxslərin vəkil olması tam şəkildə məqsədə müvafiq hesab olunur: şəxsin ali hüquq təhsilinə malik olması; hüquqşünas ixtisası üzrə üç ildən az olmayaraq iş stajı olan və ya elmi və pedaqoji təhsil müəssisələrində hüquq sahəsində üç ildən az olmayan müddətdə fəaliyyət göstərməsi; İxtisas Kollegiyasında peşə yararlılığının müəyyən edilməsi məqsədi ilə yazılı testdən və şifahi müsahibədən ibarət olan ixtisas imtahanını müvəffəqiyyətlə verməsi; tədris-elm müəssisəsində icbari təlimi müvəffəqiyyətlə bitirməsi.

Bundan əlavə, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq, sadələşdirilmiş qaydada və ya heç bir prosedur qaydasına cəlb olunmadan vəkil olmaq imkanı da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, əvvəllər vəkil (*intizam qaydasında vəkillik fəaliyyətinə xitam verilmiş şəxslər istisna olmaqla*) və ya hakim olmuş şəxslər yazılı testi vermədən və icbari təlimə cəlb olunmadan, şifahi müsahibədən keçdikdən sonra vəkil olmaq imkanı mövcuddur. Bununla yanaşı, hüquq elmləri doktoru elmi dərəcəsi olan şəxslər, habelə əvvəllər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimi, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrinin sədri vəzifəsində işləmiş şəxslər isə yazılı testi vermədən, şifahi müsahibədən keçmədən və icbari təlimə cəlb olunmadan vəkil ola bilərlər.

Müvafiq qanunvericilik aktında vəkillə yanaşı, vəkilin köməkçisi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə də önəm verilmişdir. Belə ki, Qanunun 8.1-ci maddəsinə əsasən, öz fəaliyyətini vəkilin rəhbərliyi altında və onun tapşırıqlarını yerinə yetirməklə həyata keçirən şəxslər vəkil köməkçisi sayılırlar. Ali hüquq təhsilli olmasına baxmayaraq, vəkil köməkçisinin müstəqil vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmasına yol verilmir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müvafiq şərtlərə əsasən vəkil olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasında birləşir. Qanunun 9-cu maddəsinə uyğun olaraq, Vəkillər Kollegiyası qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu qurum sayılır. Eyni zamanda, qanunda vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı digər məsələlər (vəkiliyin rəmzləri, vəkilin andı, vəkillərin peşə hazırlığı və ixtisasının artırılması, vəkil sirri, vəkil etikası, vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardım haqqının ödənilməsi, dövlət hesabına hüquqi yardımın göstərilməsi, vəkillərin intizam məsuliyyəti, vəkilin fəaliyyətinə xitam verilməsi, vəkillərin pensiya təminatı və s.) də təsbit edilmişdir (21).

Azərbaycan Respublikasında vəkillik fəaliyyətinin bir hissəsi, eləcə də vəkillərin prosessual hüquq və vəzifələri müxtəlif prosessual qanunvericilik aktları (Cinayət-Prosessual Məcəllə, Mülki-Prosessual Məcəllə, İnzibati-Prosessual Məcəllə və s.) vasitəsilə nizama salınır. Belə ki, CPM-in 7-ci maddəsi və IX fəslə (maddə 90-93) "müdafiə" və "müdafiə tərəfi" anlayışının müəyyən olunması, habelə müdafiəçinin hüquqi statusu, 19-cu maddəsi isə cinayət mühakimə icraatının rəhbər başlanğıcı kimi hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi (22), MPM-in 66-68-ci maddələri və VI fəslə (maddə 69-75) müvafiq olaraq vəkillik və nümayəndəlik (23), İPM-in 31-ci maddəsi isə prosessual nümayəndəliklə (24) bağlı münasibətləri nizama salır.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında vəkillik və vəkillik fəaliyyətinin tənzimlənməsində digər qanunvericilik aktları və normativ-hüquqi sənədlərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının "Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında" 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Müdafiəçilərə, tərcüməçilərə, mütəxəssislərə və ekspertlərə ödənilməli olan məbləğlərin miqdarı haqqında" 1 fevral 2001-ci il tarixli Qərarı, "Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 mart 2005-ci il tarixli Sərəncamı və s.

Lakin bütün bunlar Azərbaycanda vəkillik fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin yeganə vasitəsi deyildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq, dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Məhz buna görə də beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında bəzi ikitərəfli müqavilə və ya sazişlərdə vəkilin yaxud müdafiəçinin köməyindən istifadə olunmasına dair müddəalar mövcuddur. Nümunə qismində "Azərbaycan Respublikası və Moldova Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında" 2004-cü il Müqaviləsini göstərmək olar. Belə ki, Müqavilənin 86-cı maddəsinə uyğun olaraq, digər şəxslərlə yanaşı, məhkumun vəkilinin hökmün icra edilməsi üçün verilməsindən imtina ilə əlaqədar nəzərdə tutulmuş hərəkətlərin icra edilməsi ilə bağlı məsələ qaldırmaq hüququ təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardımla bağlı qoşulduğu çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də müdafiə hüququnun hüquqi təsbitinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin 2002-ci il "Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında" Kişinyov Konvensiyası 76-cı maddəsi bilavasitə müdafiə hüququnun təmin edilməsinə yönəlmişdir. Həmin müddəaya uyğun olaraq, həbs edilmiş şəxs iştirakçı-dövlətin ərazisində bu ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müdafiə hüququna malikdir. Eyni zamanda, Konvensiyanın 76.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, həbs etmənin, həbsdə saxlama müddətinin uzaldılmasının qətimkan tədbiri kimi tətbiqinə dair müdafiəçinin şikayət vermək hüququ və bunun ünvanlandığı qurumlarla bağlı norma öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində də müdafiə hüququnun təmin olunması və bu istiqamətdə beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünün təmin olunmasına dair müddəalar təsbit olunmuşdur. Nümunə qismində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun (27 dekabr 1996-cı il tarixli "Məhkəmə hökmü haqqında" Qərar, 27 dekabr 1996-cı il tarixli "Cinayət mühakimə icraatında zərər çəkmiş şəxsin iştirakını tənzimləyən qanunların tətbiqi haqqında" Qərar, 30 mart 2006-cı il tarixli "Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında" Qərar və s.) və Konstitusiya Məhkəməsinin (4 iyun 1999-cu il tarixli "Cinayət mühakimə icraatında zərər çəkmiş şəxsin iştirakı haqqında" Qərar, 13 dekabr 2010-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 71.1-ci maddəsinin şərh edilməsi haqqında" Qərar, 10 oktyabr 2011-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 158.3-cü maddəsinin bəzi müddələrinin, 158.4 və 290.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair" Qərar və s.) qərarlarını göstərmək olar.

İqtibas qeydləri:

- (1) İsmayılov X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Dərslik. Bakı, "Nurlan", 2006, s. 36.
- (2) Əkbərov R.A, Səlimov S.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2003, s. 32.
- (3) Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. Bakı 1988. səh., 55.
- (4) İsmayılov X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Dərslik. Bakı, "Nurlan", 2006, s. 53-70
- (5) Əkbərov R.A, Səlimov S.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2003, s. 88. (488 c.).
- (6) İsmayılov X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Dərslik. Bakı, "Nurlan", 2006, s. 123.
- (7) Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, "Pedaqogika", 2004, s. 166-167. (248 s.)
- (8) Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, с. 269. (420 с.)
- (9) Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan cildi. Bakı 2007. ,səh., 224
- (10) Cəfərli N.H. Səfəvilərin dövlət quruluşu. Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 36-37. (52 s.)
- (11) Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Üçüncü cild. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999, s. 216-217. (584 s.); Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Dərslik. I cild. Z.M.Bünyadovun və Y.V.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, Azərneşr, 1994, s. 453. (680 s.)
- (12) Azərbaycanda vəkillik. Q.K.Cənnətov. Bakı 2003.səh.,18-19.
- (13) "Суд присяжных России: Громкие уголовные процессы 1864-1917г ", Сост. С.М.Казанцев, Лениниздат, 1991, стр.12
- (14) Журнал "Юридическое обозрение", 1881, № 21, с. 794-799; Журнал "Юридическое обозрение", 1881, № 25, с. 937-942.
- (15) Азярбайъан тарихи. Йедди ъилддя. Бешинъи ъилд (1900-1920-ъи илляр). Бакы, "Елм" няшриййаты, 2001, с. 316. (672 с.)
- (16) Якбяров Р.А. Азярбайъанын дювлят вя щцгуг тарихи (qədim, orta əsrlər və müasir dövrdə). Бакы, "Qanun" няшриййаты, 2009, с. 340. (604 с.).
- (17) История государства и права Азербайджанской ССР. Великая октябрьская социалистическая революция и создание советской государственности в Азербайджане. Под ред. М.С.Халафова, А.С.Бабаева. Том 1. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, с. 265. (315 с.)
- (18) История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг.). Ред. кол. М.С.Халафов, З.М.Касумов и др. Том 2. Баку, Издательство "Элм", 1973, с. 228. (552 с.)
- (19) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanun). Bakı, Partneşr, 1938, s. 26. (34 s.)
- (20) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). Bakı, "Kommunist" nəşriyyatı, 1978, s. 55-56. (60 s.)
- (21) www.e-qanun.az
- (22) Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2011, s. 9-10; 96-104. (635 s.)
- (23) Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s. 40-41; 63-68.
- (24) Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s. 23; 31. (88 s.)